

Jaltakonferensen – den nya världen linjeras (4-12 februari 1945)

Kristian Gerner, Senioruniversitetet i Uppsala 19 november 2019

Föreläsningen presenterade en rad dimensioner av problematiken. Nedan följer en sammanfattning och illustrationer av de centrala aspekterna. Detta är såldes inte en artikel utan endast ett PM för Senioruniversitetets deltagare.

Sammanfattning:

Mötet mellan de tre ledarna Stalin, Churchill och Roosevelt i Jalta i februari 1945 blev det symboliska uttrycket för uppdelningen av Europa i två block, med bibetydelsen att västmakterna prygav de centraleuropeiska staterna till Sovjetunionen. Den senare tesen var omtyckt bland ungrare, polacker, tjecker och slovakier som var motståndare till den sovjetiska ockupationen och den kommunistiska diktaturen i sina hemländer. Som alla historiska symboler är "Jalta" en tillspetsad förenkling. För det första hade Stalin redan i november 1944 i Moskva på ett möte med Churchill gått med på att dela Centraleuropa och Balkan i intressesfärer mellan Sovjetunionen och västmakterna. För det andra erövrade Röda armén 1944-1945 staterna i Centraleuropa samt östra Tyskland fram till Elbe. Jaltamötet och det följande mötet i Potsdam i juni-juli mellan Churchill (Attlee), Truman och Stalin bekräftade detta fullbordade faktum. Röda armén behärskade den östra halvan av Europa.

USAs president Franklin D. Roosevelt följde på mötet i Jalta upp sin partikamrat president Woodrow Wilsons linje från fredskonferensen i Paris 1919 att upprätta en världsordning byggd på frihandel och demokrati, med USA i en självklar ledarroll. Där NF hade misslyckats skulle FN lyckas!

Ledaren för Storbritannien Winston Churchill agerade i brittisk realpolitisk anda och strävade efter maktbalans i Europa, bevarandet av det brittiska imperiet och upprättandet av ett nära förbund mellan de demokratiska staterna i Europa.

Sovjetunionens ledare Josef Stalin ville skapa förutsättningar för en framtida kommunistisk världsordning genom att se till att Sovjetunionen med sin militära styrka skulle se till att kommunisterna kunde ta makten i de områden som Röda armén hade erövrat i Europa.

Den 8 januari 1918 utfärdade USAs president Woodrow Wilson fjorton punkter som skulle ligga till grund för en ny världsordning när Det stora kriget hade avslutats. Punkt 13 sade att ett oberoende Polen skulle återupprättas med tillträde till havet (Polen hade sedan 1795 varit delat mellan Ryssland, Österrike och Preussen (från 1871 Tyska riket). Punkt 14 sade att et Nationernas förbund skulle bildas.

Den 30 september 1938 slöts överenskommelsen i München mellan ledarna för Tyskland, Italien, Storbritannien och Frankrike, Hitler, Mussolini, Chamberlain och Daladier om att Tjeckoslovakiens Sudetområde skulle överlämnas till Tyskland. Chamberlain förkunnade at avtalet innebar "Fred i vår tid". Den 10 oktober ockuperade Polen den tjeckoslovakiska delen av området Teschen, Zaolzie, och i november ytterligare bitar av gränsområdet mot Tjeckoslovakien.

I mars 1939 införlivade Tyskland de tjeckiska områdena Böhmen och Mähren och gjorde Slovakien till tysk satellitstat. Hitler krävde fri väg för Tyskland genom polska korridoren till Ostpreussen samt att Danzig, fri stad under Nationernas Förbunds överinseende, skulle tillhöra Tyskland. Storbritannien och Frankrike gav säkerhetsgaranti till Polen. Sommaren 1939 fördes parallellt förhandlingar mellan Storbritannien och Sovjetunionen respektive Tyskland och Sovjetunionen om hur krisen i förhållandet mellan Tyskland och Polen skulle lösas. Det slutade med att Sovjetunionen och Tyskland

den 23 augusti 1939 ingick en icke-angreppspakt (Molotov-Ribbentroppakten) och kom överens om att dela Polen mellan sig. Den 1 september anföll Tyskland Polen. Den 3 september förklarade Storbritannien och Frankrike Tyskland krig. Västmakterna gick således i krig för att rädda Polen undan ockupation och ofrihet.

Den 17 september 1939 anföll Sovjetunionen Polen och införlivade dess östra områden med sovjetrepublikerna Ukraina och Vitryssland. Vilnaområdet tilldelades Litauen, en stat som i juli 1940 införlivades med Sovjetunionen.

Polens regering flydde och verkade i exil i London. Polska soldater och flygare slogs på de allierades sida mot Tyskland. Den 22 juni 1941 invaderade Tyskland Sovjetunionen och erövrade snabbt dess västra delar. Våren 1943 meddelade den tyska ockupationsmakten att man funnit massgravar med mördade polska officerare i Katyn nära Smolensk i Ryssland och på några andra orter, totalt över 21 000 offer. Den polska exilregeringen krävde klagande. Sovjetledningen hävdade att det var Tyskland som mördat de polska officerarna och bröt med den polska exilregeringen, som man hade haft kontakter med efter det tyska anfallet. Sommaren 1944 avancerade Röda armén in på polskt område. Den 22 juli 1944 bildade polska kommunister under sovjetiskt beskydd i Lublin en kommitté för Nationell Befrielse, PKWN, "Lublinregeringen".

Överenskommelsen i Jalta, föspel

Tyskland skulle tvingas att kapitulera villkorlöst. Efter kapitulationen skulle Tyskland delas in i fyra ockupationszoner: en brittisk, en fransk, en amerikansk och en sovjetisk. Den allierade ockupationspolitiken skulle skötas av en särskild kontrollkommission. Tyskland skulle demilitariseras. Det tyska folket skulle avnazifieras. Förenta Nationerna (FN) skulle bildas som en världsomfattande freds- och säkerhetsorganisation.

Churchill och Roosevelt accepterade en tillfällig kommunistisk regering i Polen på villkor att fria val skulle utlysas efter krigsslutet. Innebörden var att "Lublinregeringen" erkändes och därmed i sak den sovjetiska kontrollen av Polen.

Winston Churchill deklarerade i underhuset 15 december 1944: "The Poles are free, so far as Russia and Great Britain are concerned, to extend their territory at the expense of Germany to the West." [---] "For expulsion is the method which, so far as we have been able to see, is the most satisfactory and lasting. There will be no mixture of populations to cause endless trouble as in Alsace-Lorraine. A clean sweep will be made. I am not alarmed at the prospect of the disentanglement of population, nor am I alarmed by these large transferences, which are more possible than they were before through modern conditions."

Potsdamkonferensen juli-augusti 1945

Churchill (Attlee), Truman och Stalin:

"The Three Governments, having considered the question in all its aspects, recognize that the transfer to Germany of German populations, or elements thereof, remaining in Poland, Czechoslovakia and Hungary, will have to be undertaken. They agree that any transfers that take place should be effected in an orderly and humane manner." (1 augusti 1945)

"Transfern" av tyskar och ungrare

Fördelningen av tyska "Heimatvertriebene" på mottagarländer: Västtyskland – (1949 BRD) 8.024.0000, Östtyskland – (1949 DDR) 3.911.000, Österrike 430.00.

"Košice-programmet" 5 april 1945, antaget av den tjeckoslovakiska regimen i exil under sovjetiskt beskydd i Moksva redan 29 mars:

“As to the Czechoslovak citizens of German and Hungarian nationality, who were Czechoslovak citizens prior to the Munich Pact in 1938, their citizenship will be confirmed and their eventual return to the Republic may be permitted only in the following categories: for anti-Nazis and anti-Fascists who fought against Henlein and Hungarian irredentism, who fought for Czechoslovakia, and who after the Munich Pact and after March 15 were persecuted for their loyalty to Czechoslovakia.... The Czechoslovak citizenship of the other Czechoslovak German and Hungarian citizens will be cancelled.”

”Folkutväxling” mellan Tjeckoslovakien och Ungern: ”Between 45,000 and 120,000 Hungarians were forcibly transferred from Czechoslovakia to Hungary, and their properties confiscated, while around 72,000 Slovaks voluntarily transferred from Hungary to Czechoslovakia, half of whom eventually moved back to Hungary.

Tjeckoslovariens författning 9 maj 1945: "We have decided now that our liberated State shall be a national state, rid of all hostile elements, living in brotherly harmony with the family of Slav States and in friendship with all peace-loving nations of the world.[...] The Czechoslovak Republic is a unitary State of two Slav nations possessing equal rights, the Czechs and the Slovaks."

Järnridån – Sovjetunionens försvarsverk

Max Walter Clauss, Das Reich 18 februari 1945: "Ein eisener Vorhang vollendet der bolschewistischen Tatsachen ist [...] vor ganz Südosteuropa niedergegangen."

Winston Churchill 5 mars 1946, Fulton, Missouri: "From Stettin in the Baltic to Trieste in the Adriatic, an iron curtain has descended across the Continent."

Vanliga ryssars förhoppningar vid krigets slut

Den ryska boken *Att välja sin historia. Ryska vägval från Rurikarna till oligarkerna*. I. Karatsuba, I. Kukurin, N. Sokolov. Moskva: ASR 2015 om stämningar i Sovjetunionen vid krigsslutet 1945: "Ostarbeiter" upplevde ett bättre liv i Nazityskland än i Sovjet och sade så vid hemkomsten (dokumenterat i sovjetiska arkiv). De sändes till Gulag!

Författaren Aleksej Tolstoj hoppades på ett bättre NEP: "Vår rubel blir konvertibel"; "Den kinesiska mur som omgav Ryssland före kriget kommer att kollapsa".

Författaren Viktor Nekrasov. "Stalin har nu förstått att folket har en väldig kraft och insett att man inte kan lura det längre".

Återvända frontsoldater och repatrierade spred åsikten att kolchoserna inte fungerade och borde upplösas.

Hopp om frihet för kyrkan: År 1939 fanns i Ryssland 100, år 1946 10 544 och år 1947 14 447 kyrkobyggnader i bruk.

Högskoleanställda hoppades på demokratisering men saknade program och partier.

Grundandet av FN 26 juni 1945 gav hopp om demokratisering.

Lavrentij Berijas memorandum för att fullborda Oktoberrevolutionen - genom Tyskland

Den 27 maj 1953 skrev medlemmen av Presidiet i Sovjetunionen Lavrentij Beria ett memorandum "åtgärder för att förbättra det politiska läget i DDR". Regimen i DDR fick en rad "rekommendationer".

Man skulle avstå från att forcera bygget av en socialistisk stat; verka för att bilda ett återförenat, demokratiskt, fredsälskande och oberoende Tyskland; avbryta jordbrukskollektiviseringen; tillåta privat ägande i näringslivet, inklusive jordbruket; skapa ett fungerande finansiellt system; se till att garantera de medborgerliga rättigheterna och rättssäkerheten samt ompröva redan fälda domar. Detta förslag från Beria blev den sovjetiska ledningens linje.

Man skall uppfatta Berijas plan för Tyskland som ett återvändande till arvet efter Oktoberrevolutionen 1917, då världsrevolutionen stod på dagordningen. Vladimir Lenin och Lev Trotskij menade att deras revolutionära projekt kunde fullbordas först om och när revolutionen kom till Tyskland, där de materiella och demografiska förutsättningarna fanns för skapandet av den kommunistiska stat som skulle omfatta hela världen. Oktoberrevolutionen syftade inte till att skapa en ny ordning i Ryssland utan till att skapa ett jordiskt tusenårsrike.

Det ironiska och ödesdigra resultatet av den sovjetiska dominansen över östra Europa efter 1945, som symboliseras av Jalta, blev att Centraleuropa underutvecklades samtidigt som Västeuropa, inklusive Förbundsrepubliken Tyskland, kunde blomstra tack vare Marshallplanen, Bretton Woods-systemet och GATT. Dessa var initiativ i Roosevelts och Churchills anda.

Jag citerar ur Lars O. Hagas avhandling *Erobrernes kart: sovjetiske litteraere, vitenskapelige og kulturelle aktörers mentale kartlaegning av Öst- og Sentraleuropa, 1994-1953* (Trondheim 2011):

”I motsats till upplysningstidens resenärer förhöll sig de sovjetiska aktörerna till en redan etablerad hierarki. I detta var balkan- och slavspråkländerna i Öst- och Centraleuropa betraktade som mindre viktiga och mindre naturliga objekt för jämförelse än de västliga ekonomiska, militära och kulturella stormakterna. Detta hade till följd att staterna i Öst- och Centraleuropa var och förblev relativt lågt prioriterade inom de institutioner som arbetade med utlandet. Det hög- och senstalinistiska mentala koordinatsystemet som hade konstruerats från och med trettioalet, med Moskva som centrum och Sovjetunionen som framtidens land, kolliderade med ett äldre underliggande koordinatsystem där Ryssland och Sovjetunionen var efterblivna och först och främst måste finna metoder för att hinna ikapp Väst. Sovjetunionen hade satt sig själv i den problematiska situationen att vara dominerande centrum för en periferi som upplevdes som utvecklingsmässigt överlägsen.”

Arvet efter Jalta: det polska komplexet

Tysklandsfrågan och Polen kom att stå i centrum för kalla kriget. Som avslutning påminner jag om att detta historiska arv från ”Jalta” lever ännu år 2019. I Polen har politiken till dags dato påverkats av det dubbla traumat den tyska ockupationen och den följande fördrivningen av tyskarna från Polen – och då har jag inte talat om den polska problematiken kring Förintelsen. (Det är ett kapitel för sig som jag behandlar i den kommande artikeln ”HISTORIESTRID I POLEN: Förintelsens och judarnas plats i polsk historia” *Historielärarnas förenings årsskrift* 2020).

Den dåvarande polska regeringschefen från det liberala partiet Platforma Obywatelska Daniel Tusk presenterade år 2008 sin plan på att i sin hemstad Gdansk inrätta ett museum över andra världskriget – Muzeum II Wojny Swiatowej. Utställningen skulle förutom ett polskt anlägga även ett tyskt, ett ryskt (sovjetiskt) och israeliskt (judiskt) perspektiv. Fördrivningen av tyskarna från Polen och Tjeckoslovakien 1945 skulle visas som en integrerad del av det krig som inleddes med Hitlers och Stalins anfall på Polen 1939. Museet öppnades 2017 med en utställning enligt Tusks intentioner. Det nationalistiska, katolska Partiet Lag och rättvisa som bildade regering 2015 gillade inte museets inriktning, vilken man ansåg inte ha tillräcklig inriktning på Polens ärorika kamp under kriget. I april 2017 bytte regeringen efter en rättsprocess ut den ursprunglige chefen, historieprofessorn Pawel

Machcewicz mot den regimtrogne historikern Karol Nawrocki. Utställningen blev kvar, men temporära utställningar i Lag och Rättvisas anda visas.